

Eşek, adam we eşeklik hakda

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler

написано kitapcy | 25 января, 2025

Eşek, adam we eşeklik hakda EŞEK, ADAM WE EŞEKLİK HAKDA

Adamyň aw edip we ot-çöpleriň kökünü iýip, göçdi-gondy durmuşda ýasaýan döwründen oturymlı durmuşa geçende özi bilen bile eldekileşdiren haýwanlary-da bolupdyr.

Meniň özüm obada däl, şäherçede doguldym. Yöne tebigat bilen eriş-argaç bolan adamyň tebigata garşıy görésinde haýwanyň tutýan ýerini görmek mümkünçiligim boldy. Aty, eşegi, iti, azyklyk haýwanlary bilen bile adam ogly mahal-mahal olara misli adam bilen dostlaşýan ýaly ýakynlaşypdyr. Olara adama dakyşy ýaly at dakypdyr, adam bilen gürleşýän ýüzlénip, dil tapışmaga synanşypdyr. Yeri gelende şuny aýdaýyn, enem pahyr obada gapysynda haýwan saklaýardy, saklaýan haýwanlarynyň häsiýetine görä aýry-aýry at dakyp, dakan ady bilenem ýüzlenerdi. Elbetde, olaryň birine meniňem adymy dakypdy. Gynansam-da, iň kejeňek geçisiniň ady-da meniň maşgalamdan biriniň adydy. Muňa hiç kimiň gahary gelmändi, gaýtam her ýatlanymyzda hezil edip gülýärdik.

Megerem, eşek ýüzlerce ýylyň dowamynda adamyň jepakesh, çydamly, işeňñir haýwan dostlarynyň öňünü çekip gelipdir. Eşek sözünüň gelip çykyşy jedellidir. Türki dillerde gadym döwürlerden bări ulyalyp gelinýän **eşgek** sözi bar. Orta türkçede «eşgek» ýa-da «eşyek» görünüşinde duş gelýär, köne gypjak dilinde-de eşek diýilýän eken.

Eşek sözünüň ermeni dilindäki **eş**, şumer dilindäki **anşu** sözünden gelip çykandygy aýdylsa-da, Eýranda gürlenýän köne türki şiweleriniň biri halaç dilinde **äşgäk** we mongol dilindäki **elçigen** sözündenem etimologik ýakynlyk gözlenýär. Sözün **iş** ýa-

da **eş** (ýoldaş +(g) kiçeltme goşulmasy) sözünden dörändiginem öñe sürýänler bar. Ýagdaý şeýle bolandoñ, hindi-ýewropa dillerindäki sözleriň (rus dilindäki **ищак**, pars dilindäki **aşak, eşek**) türk dilinden geçendigi aýdylýar.

Elimizdäki maglumatlara görä, eşek dünýäniň islendik ýerinde bar bolan haýwanlaryň biridir. Senagatlaşma döwründen soñ gadrynyň gaçandygyna seredip, ýüzlerce ýyllap dowam edip gelen dostlugymyzy görmezlige salmalyň. Hawa, senegatlaşma öwrülişigi nämeleriň gadryny gaçyrmady, adamyň durmuşyndan nähili gymmatlyklary aýyrmady!

Eşek adam oglunuň tebigat bilen göreşinde iň ýakyn ýoldaşy bolupdyr, yükünü göteripdir, adamyň mobilizlenen ýagdaýa gelmeginde, ýol aşmagynda, söwdasynda, önemciliginde gündelik durmuşynda çäksiz hyzmatlary edipdir.

2006-njy ýylда Fransiýada geçirilen barlaglar eşek süýduniň düzümünde protein köpdüğü üçin iň ýokumly süýtdüğü subut edilenem bolsa, taryhyň dürli döwürlerinde adamlaryň eşek süýdune bolan garaýışlary babatda elimizde kanagatlanarly maglumatlar ýok.

Yslamda eşek etiniň mekru hasaplanmagynyň aňyrsynda eşegiň adam üçin ýerini dolduryp bolmajak kömekçi bolmagy ýatan bolaýmasyn?!.

Janaweriň kürre wagty dagy şeýle bir göze gelimli we eýjejik bolýar. Gözlerine dagy ylla sürme çekilen ýaly. Adamlaryň garagol çagalaryna köp aýdýan «kürrejigim» sözü-de hut şu enaýylyga yşarat edýän bolsa gerek.

Eşek bilen adamyň taryhy şogadar gadymy bolandoñ, eşegiň adam aňynda aýry ýeriniň bolmagy tebigy zat.

Durmuşda eşek we eşeklik meñzetme serişdesi bolup ýygy-ýygydan ulanylýpdyr. Yöne şeýle meñzetmelerem eşegiň gadryny pese düşürmän, gaýtam beýgeldendir diýip pikir edýärin. Aýratynam adamlaryň atalaryny-da goşup (eşegataly), kemsitmek üçinulanýan iki manyly görnüşi-de örän degnaña degijidir, munuň özi gahar-gazabyň atlandyrmaga sebäbem bolup bilyär. By ýagdaý adamyňmy ýa eşegiň has beter wagşylaşybiljegi sowalynyda orta atýar. Üstesine adam şular ýaly wagşylaşýan pursatynda eşek janaweri öz pes häsiýetlerine gural edýär.

Eşegiň şular ýaly görnüşde ritoriki gatnaşyklarda gurallaşdyrylmagy nämä esaslanýar? Kellesiniň işlemeýäninemi, aňszyligynamy, hötjetliginemi ýa derege ýaramaýanlygynamy? Ýogsam bolmasa geçirilen barlaglar eşekleriň hötjet bolýandygy

baradaky pikirleriniň nädogry düşünmelere esaslanýandygyny görkezýär. Mälim bolşy ýaly, haýwanlaryň syzyjylygy güýcli bolýar we eşekde bu syzyjylygyň iň güýçlüsü özünü goramak duýgusydyr. Eşegi zor bilen, gorkuzyp iş etdirjek bolsaňyz, eşekde şol duýgy herekete gelýär. Görlüşi ýaly meýletinlige esaslanýan boýun sunma we düşünişme eşegiň hüýleriniň biridir. Adamyň zor bilen boýun egdirmе meýli eşegi-de düşünişme meßelesinde kyn ýagdaýa salýar we hötjetlik etmegine sebäp bolýar. Gegelçeläp aýdanda, eşek-adam gatnaşyklarynda güýjün kanuny çeşmesi babatda düýpli meßeleler bar we haýwan hak-hukuklaryny goraýjylaryňam muňa şu nukdaýnazardan seretmeleri adam-haýwan gatnaşyklaryna älem-jahanyň we tebigatyň adama amanat hökmünde berilendigi bilen hasam çuňňurlyk gazanýar. Eşegiň dünýäniň islenik künjeginde gabat gelmegi-de, onuň hemmetaraplaýynlygyna we çydamlylygyna ysarat edýär.

Eşekler boýunça geçirilen barlaglar aslynda «bu haýwanlaryň örän üşükli, ünsli, dostlukly, oýunçy we öwrenmäge ilgezik» haýwandygyny ýüze çykardy.

Eger bu maglumatlaryň doğrudygyna ynanyp, şoňa-da salgylanmaly bolsa, onda adam-eşek gatnaşyklarynda meseläniň eşekden dälde, adamdan gelip çykýandygyny aňlamak bolýar.

Şoň üçinem indi adam bilen eşegiň arasyndaky meñzeşlikler we tapawutlylyklar barada-da az-owlak aýdyp geçeliň.

Bagışlaň welin, adam bilen eşegiň arasyndaky tapawut pikir edilşinden has käne meñzeýär. Muňa düşünmek üçin adam-eşek gatnaşyklarynyň dialektikasy bilen özara adam gatnaşyklarynyň dialektikasynyň umumylyklaryna seretmek gerek.

Adamlaryňam, eşekleriňem goranma duýgusyna esaslanýan hakydasy güýçlüdir.

Adamam, eşegem öz islegine razylyga goldanýan gatnaşykda we palylygyny iň ýokary derejä çykarýar. Ytagat bilen tabşyrylan islendik işi ýerine ýetirýärler. Eşek we palylygynyň şu babatda has öñdedigine-de ünsüñizi çekeýin.

Adamyňam, eşegiňem ýonelme duýgusy bolýar. Emma eşek şu babatda-da belli bir derejede öñdeligi eýeleýär. Wepalylygy we hakydasy arkaly barýan ýoluny hiç ýatdan çykarmaýar, hiç kim ugrukdyrmazdan dolanmaly öýüne ýeke özi dolanyp gelip bilyär. Adamlar mahal-mahal «öýlerine» dolanma babatda ikirjiňlenip bilyärler we hakydalarynyň şol bölegini garaldayýar.

Eşeklerem adamlaryň bir topary ýaly seresaply, hüsgär. Görmedik ýerine aýagyny basmaýar. Duyeli kerwenleriň öñünden

ýöremegem şonuň üçindir. Kerweniň suwdan geçjek ýerinde ýalpak ýeri tapmaga-da ukyplı haýwan. Onuň bu öňbaşçylygy-da durşuna sadalyga ýugrulan. Kellesinde her tüýsli pyrryldak aýlanmaýar. Adamlaryň öňbaşçylyk ukyby bolsa örän gapma-garşylykly duýgularylý ýesiridir. Adamyň ýüpüne bil baglap, hemise guýa sallanyp bolmaýar. Adamdan öňbaşçy saýlamak durmuşyň iň kyn synagydyr.

Eşegiň göwrelilik möhleti-de uzyn – 12-13 aý. Onuň jepakeşligini diňe şundanam görmek mümkün. Üstesine şunça wagtyň içinde ýeke kürräni (seýrek ýagdaýda ekizini) dogurmak üçin göwresinde göterip gezýär.

Eşeklerem adamlaryň bir topary ýaly dar we çarkandakly ýollarda äwmän, arkaýyn ýoreýär. Eşekleriň bu boýunça-da adama öňbaşçylygy bolan. Düşlemek üçin iň amatly güzergähi tapýandygy üçin adamlar tarapyndan ýol tapmakda ulanylypdyr.

Eşeklerem käbir adamlar ýaly kanagatly we az iýip, köp iş edýärler. Göterip bilýän ýükünüňem çägi-çeni ýok. Bu ýagdaýy Jorj Oruelliň «Haýwanat bagyndaky» eşegi gysga we anyk görnüşde şeýle beýan edýär: «Näme iş buýursaňyzam, iki esse ýerine ýetirerin». Bu söz adamzadyň taryhyň dörlü döwürlerinde gazanan üstünliginiň syrlarynyň birini orta çykarýar. Aýdyljak bolunýan üstünlik «näme iş buýrulsa iki esse ýerine ýetirýän» atsyz obraslaryň eseridir. Şu ýerde zähmet-heşdek gatnaşygynyň tragiki dialektikasy ara girýär. Şular ýaly atsyz, pidakär gahrymançylyklaryň beýleki ýüzünde mugthorlar, parazitler, ýüzsüzler, ýaranjaňlar bar. Hasam ýamany şeýle pidakärçilikleriň düşündirişiniň adam dilinde eşege salgylanylmagy zähmetiň kemsidilmegidir. Şeýle ýagdaýda eşek toýa çagyrylanda «ýa suw gerekdir, ýa odun» diýip düşünmegini dogry kabul etmek gerek. Mundan çykarmaly möhüm netije-de zähmetiň eksplutatirlenmeli babatda «saklan» diýip boljak sepgidiň bilinmegidir. Çünkü «sen eşek bolsaň, arkaña gaňña urjak köp bolar».

Eşekleriňem ýuwaşlygynyň çägi bar. Janyny ýakyberseň ýaramaýar. Çünkü «jany ýanan eşek atdanam çalt ýuwürýär».

Eşegi bar bolan şu häsiyetleri bilen kabul etmek gerek. Olardan has artygyna garaşmak oñlulygyň üstünden eltmez. Hemme zatda bolsy ýaly, gadryny-da, hetdini-de bilmek wajypdyr. Altyn gaňña ursaňyzam, atlaz palaň atsaňyzam, eşegiň ýene şol eşekligine galjakdygyny ýadyňyzdan çykarmaň. Gereginden artyk işledip, eşege haksızlyk etmeseňiz gowy bolar.

Eşek bize ululygyň bir özüniň many aňlatmaýandygyny-da ýatladýar. Netijede «düýe ulam bolsa, bäsisini bir eşek iýdýär».

Netijede adam-eşek gatnaşyklarynyň dialektikasynda predmet-jisim gatnaşygyny elmydama çözmek şolar ýalam aňsat däl. Biziň nirede, niçik sypatda durýandygymyz bolsa, şu predmet-jisim gatnaşygynyň ýerini üýtgetme potansialynyň maýyşgaklygyna bagly. Sözleriň görünýän manysyna o diýenem ynanyp ýörmäň. Biziňki aýtmak.

Adnan TEKŞEN.

17.03.2022 ý. Edebi makalalar